

O'zbekiston davlat sanat va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: roziyevanilufar062@gmail.com

O'ZBEK KUTUBXONACHILIGINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Annotatsiya. Ma'lumki, kutubxonalar tarixi kutubxonachilik taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ochib beradi; kutubxonalarning ijtimoiy rolini, madaniyat, ta'lim, fan, texnika va ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi ahamiyati hamda kutubxonalar rivojlanishining ijtimoiy sharoitlarini ko'rsatadi, ularga ijtimoiy ehtiyojni, kutubxonalarning aholiga xizmat ko'rsatish darajasini belgilaydi. Kutubxona xizmatining tashkiliy shakllari va ish uslublari evolyutsiyasini kuzatib, kutubxona tafakkuri va kutubxona ta'limi rivojlanishini ham tahlil qiladi. Bunda kutubxonalar jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida kutubxonachilikning istiqbolli yo'nalishlarini ko'rish imkonini beradigan tarixiy yondashuvlari haqida ushbu maqolada yoritiladi.

Kalit so'zlari: kutubxonachilik, xizmat ko'rsatish, evolyutsiya, fan, tizim, taraqqiyot, axborot, jamiyat, tafakkur.

STAGES IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK LIBRARIANSHIP.

Abstract. This article examines the historical development of librarianship and highlights the role of libraries in the advancement of culture, education, science, technology, and production. The study analyzes the social functions of libraries, the conditions that have influenced their development, and their contribution to meeting the informational and educational needs of society. Particular attention is paid to the evolution of library thought, library education, organizational forms of library services, and professional working methods. The article also explores historical approaches to librarianship that help identify promising directions for its further development at different stages of social progress.

Keywords: *librarianship, library services, evolution, science, structure, development, information, society, library thought.*

Kitob insoniyat va jamiyat madaniyatining ajralmas bir qismi bo'lib, insoniyat taraqqiyotining hamma davrlarida kishilarni tarbiyalash, ularning aqliy rivojlanish vositasi bo'lib keladi. Kitob barcha sohaga oid bilimlarni to'plash, saqlash usuli sifatida ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda, barcha formatsiyalarning almashinuvida va taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, kelmoqda. Inson tafakkurining rivojlanishida esa kitob va yozuv doimo hamroh bo'lib kelgan. Ba'zi madaniyat va ma'rifat shakllari og'zaki aloqa munosabatlariga asoslangan bo'lsa-da, yozuv paydo bo'lgandan so'nggina hozirgi kungacha yetib keldi va voqelikka aylandi. Kutubxona kitoblar va kishi ilk jamiyat tarixi yig'indisi bo'lgani uchun ham insonparvar muassasa hisoblanadi. Bunda insoniyat erishgan barcha ilmlar, turli fan sohalari bo'yicha shaklidan, xilidan, turidan, tilidan qat'iy nazar, adabiyotlar to'plangan. Shu o'rinda kutubxonalar zulmatga, nodonlikka, jaholatga qarshi kurashda faol bo'lgan, kishilar qalbiga ezgulik, yaxshilik, saxovat, sadoqat, mehr-muhabbat, oqibat urug'larini singdirib kelishadi. Butun insoniyat borlig'ining buyuk hujjatlashgan guvohi sifatida yashab kelmoqda. Unga zarurat sezgan har bir kishi bemalol foydalana olishi va o'z navbatida, kutubxonalar shu maqsadda hammabop bo'lishi kerak. Bora-bora madaniyatning takomillashuvi ijtimoiy va moddiy madaniyat taraqqiyotining tarixan rivojlanishiga asos bo'lib, kutubxonalar, kitob fondi, ulami tashkil etish va boshqarishning, kitobxonlarga xizmat ko'rsatishning muhim omiliga aylanib qoldi. Shuning uchun kutubxonalarning ijtimoiy roli aniq tarixiy sharoitda namoyon bo'ladi. Kutubxonachilik ishi hech qachon makonda va zamondan tashqarida mustaqil rivojlana olmaydi, jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlariga faoliyat tushunchalari vujudga keldi. Kutubxonalar ijtimoiy hodisa sifatida o'zi ishlab turgan ijtimoiy muhit doirasiga bog'liq ravishda shakllanishi buyuk haqiqatdir. Kitob boyliklari va boshqa axborot manbalari hisoblangan kutubxona-axborot faoliyati tushunchalari vujudga kela boshladi. Jamiyat a'zolarini foydalanishini tashkil etish maqsadida esa davlat, turli jamoat tashkilotlari va

xususiylar tomonidan tashkil etilgan kutubxonalar tizimi bo'lib, ular o'zida jamiyatimizda, axborot, madaniy-ma'rifiy va ta'lim berish vazifalarini bajaruvchi soha hisoblanadi. Axborot-kutubxona faoliyati sohasi, boshqa amaliy sohalar kabi o'zini ilmiy-nazariy asoslariga ega bo'lishligi talab etiladi. Bu vazifani "Kutubxonashunoslik" fani o'rganadi. "Kutubxonashunoslik" fanining asosiy maqsadi – talabalarga kutubxonashunoslik, shu bilan birga axborot-kutubxona faoliyati sohasi uchun asosiy ilmiy-nazariy masalalarni, umumiy tamoyillar, qonuniyatlar, metodologik asoslarni, sohaning istiqbollarini, jamiyatni axborotlashtirish bilan bog'langan holda o'rgatishdir.

Fanning vazifasi – talabalarning kasbiy tayyorgarligini tubdan yaxshilash va bo'lg'usi mutaxassislariga ixtisoslik bo'yicha malakalarini yanada mustahkamlash uchun kutubxonashunoslik uslubiyati va metodologiyasi, kutubxonashunoslikni boshqa fanlar bilan bog'liqligi, respublikamiz kutubxona tarmoqlari, tizimlari va ularda mavjud muammolar, istiqbollar hamda aholiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatishning ahvoli va muammolari, AKM, ARM va kutubxonalar faoliyati va ularni boshqa tashkilotlar bilan hamkorligi masalalari va boshqalar haqida zaruriy bilimlar berish va ma'lum bir ko'nikmalarni shakllantirish hisoblanib kelmoqda. Shu o'rinda kapitalistik ishlab chiqarish formatsiyasi oldingi formatsiyalarga ko'ra kutubxonachilik ishi va kutubxonashunoslik fanini rivojlanishi uchun juda katta sabab bo'ldi. Sanoat ishlab chiqarishini paydo bo'lishi, bosma mashinalarni yaratilishi, qog'oz ishlab chiqarish texnologiyasini sanoat darajasida ommalashuvi va boshqa ko'plab omillar kutubxonalarni ta'lim bazalari bo'lishiga olib keldi. Kutubxonalar haqidagi emperik bilimlar va tushunchalar hamda amaliyotdagi bo'lgan talablar, ma'lum bir ilmiy tizimni shakllanishini tezlashtirdi va u "kutubxonashunoslik" deb nomlandi. Shu davrdan boshlab ikkinchi, ya'ni kutubxonashunoslikning ilmiy rivojlanish davri boshlandi. Bu davrni uchta qismga bo'lish mumkin.

Ko'pgina ilmiy va o'quv fanlari singari kutubxonashunoslik ham uch qismdan iborat: tarix, nazariya, amaliyot. Kutubxonachilik tarixi umumiy

kutubxonashunoslik kursi doirasida o'rganiladi, bu kurs ushbu kursdan tashqari yana ikkita nazariy bo'lim: kutubxona haqidagi ta'limot va kutubxonachilik ta'limotidan iborat. Umumiy kutubxonashunoslik fanining amaliy qismini "Kutubxona fondi", "Kutubxona axborot-qidiruv tizimlari", "Kutubxona xizmati", "Kutubxonani boshqarish" va boshqa kurslarni tashkil etadi. Yuqorida aytib o'tilgan barcha kurslar uchun kalit bo'lgan "kutubxona" tushunchasi juda ko'p ta'riflarga ega. Umumiy kutubxonachilik, shu jumladan bizning intizomimiz doirasida "kutubxona" deganda "o'z nashriyotlari fondida jamlangan, ommaviy axborotga bo'lgan ehtiyojni alohida tashkil etish shaklida ta'minlaydigan maxsus muassasa" tushuniladi] [1, 192-b]. Bu, albatta, ma'lum bir kutubxona emas, balki uning umumlashtirilgan tasvirini anglatadi. "Kutubxonachilik" deganda "maqsadi kutubxonalarda to'plangan axborot resurslari, shuningdek ma'lum bir hududda faoliyat yurituvchi kutubxonalar majmuasi yordamida jamiyatning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishdan iborat bo'lgan kasbiy faoliyat sohasi" tushuniladi. Kutubxonashunoslikning (va uning bir qismi sifatida kutubxonachilik tarixi) o'rganish obyekti "kitob – kutubxona – o'quvchi" real hayot tizimidir. O'rganish obyekti har doim ham bevosita tadqiqotchiga berilmaydi. Ushbu tadqiqotchiga o'z-o'zidan emas, balki turli xil empirik ma'lumotlarning kombinatsiyasi sifatida ko'rinadi. Aytishimiz mumkinki, kutubxonachilik tarixi obyektni faqat tarixiy kutubxonachilik jarayonining turli qirralarini aks ettiruvchi va shu orqali tarixiy kutubxonachilik hodisalarining mohiyatini ochib berish, rivojlanish tendensiyasini aniqlash imkonini beruvchi kutubxonachilik tarixi manbalari orqaligina o'rganish mumkin. Kutubxonachilik tarixi fanining predmeti kutubxonachilikning vujudga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlaridir.

Kutubxonachilik tarixi kutubxonachilik taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ochib beradi; kutubxonalarning ijtimoiy rolini, madaniyat, ta'lim, fan, texnika va ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib beradi; kutubxonalar rivojlanishining ijtimoiy sharoitlarini ko'rsatadi, ularga ijtimoiy ehtiyojni, kutubxonalarning aholiga xizmat ko'rsatish darajasini belgilaydi; kutubxona

xizmatining tashkiliy shakllari va ish uslublari evolyutsiyasini kuzatadi; kutubxona tafakkuri va kutubxona ta'limi rivojlanishini tahlil qiladi; jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida kutubxonachilik nazariyotchilari va tashkilotchilarining faoliyatini yoritadi. Garchi kutubxonachilik tarixi so'zning to'g'ri ma'nosida orqada bo'lsa-da, funksiyalari bilan cheklanmaydi. Kutubxonalarning rivojlanish jarayonini o'rganish, kitoblardan ommaviy foydalanishni tashkil etish bo'yicha qarashlar, kutubxona qurilishi sohasida to'plangan tajribani tanqidiy o'zlashtirish va ulardan foydalanish hozirgi bosqichda kutubxonachilik rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochib berishga yordam beradi. Hozirgi vaqtda tarix fanlarini "modernizatsiya" va futurizatsiya deb atash mumkin bo'lgan jarayon davom etmoqda. Kutubxonachilik tarixchisi uning holatini o'tmishdagi qaysi yo'nalishlar yanada rivojlanganligi, qaysilari butunlay yo'qolgan yoki tanazzulga yuz tutganligi, qaysi yangi hodisalar kelajakda mavjud bo'lish va mustahkamlanib borish huquqiga ega ekanligi nuqtayi nazaridan tahlil qilishga chaqiriladi. Kutubxonachilikning rivojlanishi qonunlariga zid. O'tmishni bilish, kutubxonachilikning paydo bo'lishi va rivojlanishini tartibga soluvchi qonuniyatlarni tushunish bilan qurollangan tarixchi kelajakni oldindan ko'rishga va kutubxonachilik rivojlanishidagi asosiy hodisalarni ekstrapolyatsiya qilishga tayyor. Shuning uchun kutubxonachilikni bashorat qilish uni o'rganish bilan bog'liq. Kutubxonachilik tarixi madaniyat tarixidan ajralmas va uning bir qismidir. Madaniyat tarixchisining eng muhim vazifasi turli madaniyat muassasalarining o'zaro aloqalarini aniqlashdan iborat bo'lsa, kutubxonashunoslik tarixchisi kutubxonaning madaniy qurilishdagi o'rnini ko'rsatishdan iborat. Shuning uchun kutubxonachilikning rivojlanishi tarixiy-madaniy jarayon fonida ko'rsatilishi kerak. Kutubxonachilik tarixi bilan kitob tarixi o'rtasidagi aloqalar aniq belgilanmagan. Shubhasiz, kitob keng ma'noda matbaa yoki yozuv asari sifatida yaqin o'tmishda kutubxonaning butun fondini, hozir esa uning asosiy qismini tashkil qilgan. Shuning uchun ma'lum ma'noda kutubxona fondlarining rivojlanish tarixi qo'lda va bosma kitob ishlab chiqarish

tarixi mavjud. Biroq kutubxonachilik tarixi bilan kitob tarixi o'rtasida, hatto kutubxonalar paydo bo'lgan dastlabki davrlarda ham teng belgi qo'yib bo'lmaydi.

Birinchi davr XIX–XX asr boshlarini o'z ichiga oladi. Dunyo bo'yicha kutubxonashunoslik “yagona oqim” sifatida qaralgan. Uni asosida jamiyat a'zolariga xizmat ko'rsatishning me'yorlari va qadriyatlari yotar edi. Birinchi bo'lib “kutubxonashunoslik” atamasini aniq joriy etish lozim ekanligini myunxenlik kutubxonachi M.Shrettinger anglab yetdi. U tarixda birinchi bo'lib “kutubxonashunoslik” iborasini o'zini ikki tomlik asarida qayd etdi. Asarning nomi “Kutubxonashunoslikka oid to'liq tajribalar darsligi yoki kutubxonachining ishini yuritish bo'yicha rahbarlik qilish” deb nomlangan. Ushbu asar 1808 dan boshlab, to 1829-yilgacha chop etilgan. 1834-yilga kelib “Kutubxonashunoslikka rahbarlik qilish” nomi bilan qayta nashr etilgan. Shrettingerning kutubxonashunoslik tushunchasi hali kutubxonachilik ishidan farq qilmas edi. U kutubxonashunoslikni amaliy bilimlar sifatida bilar edi. Shubhasiz, bu muhim material zamonaviy o'quvchini o'rganishni boshlagan har bir kishi uchun ajralmas hisoblanadi. Bu misollar kutubxonachilik tarixi uning hozirgi holatini o'rganishga qanday yordam berishini ishonchli ko'rsatib turibdi. Ushbu qarashlar barcha chet el kutubxonashunosligida XIX–XX asrlar boshigacha saqlanib qoldi. Buni natijasida ijtimoiy mazmundan xoli bo'lgan tor texnologik, amaliy, amaliy fan sifatida namoyon bo'ldi. XIX asrning oxirlariga kelib kutubxonashunoslik fanining amaliy fandan ilmiy fanga aylana boshlanishining dastlabki belgilari paydo bo'la boshladi. Bu jarayonga nemets kutubxonashunos olimi A.Grezelning hissasi katta bo'ldi. “Kutubxonaga tegishli bo'lgan nazariy masalalar, – deb yozadi u, kutubxonachilik ishi tarixi va alohida kitob fondlari, mustaqil kutubxonashunoslik fanining predmetini shakllantiradi” [2, 192-b].

Taxminan o'sha davrlarda kutubxonashunoslik fanini ilmiy fan sifatidagi tarkibi haqidagi dastlabki qarashlar shakllana boshlandi. Unda ikkita bir-biriga teng bo'lgan bo'limlarga: kutubxonalar haqidagi va kutubxona fondi haqidagi bilimlarga ajratildi. Kutubxonashunoslikni kitobshunoslik, adabiyotshunoslik, bibliografiya,

qo'lyozmalarni o'rganish va boshqa fanlar tarkibiga kiritishga urinishlar bo'ldi. Bularni barchasi kutubxonashunoslik fanining predmeti va tarkibini isbotlanmagan holda kengaytirishga olib keldi. Kutubxonashunoslik fanining shakllanishiga kutubxonachilik ishi, kutubxonashunoslik bo'yicha ko'plab asarlarni yaratilishi, dastlabki kutubxonachilikka oid jurnallarni ("Serapeum", Germaniyada 1840-yil; "Bibliotechniy jurnal" AQSH, 1876-yil;) kasbiy kutubxonachilik assotsiatsiyalarini (Amerika kutubxonachilik assotsiatsiyasi, AQSH, 1876-yil); Kutubxonachilik assotsiatsiyasi, Buyuk Britaniya 1877-yil), kutubxonashunoslik sohasidagi ilmiy markazlarni, ayniqsa Germaniyada, paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liqdir. Rossiyada kutubxonashunoslik fanini rivojlantirishga V.I.Sobolshikov (1813–1872), N.A.Rubakin (1862–1946), A.A.Pokrovskiy (1875–1954), K.I.Rubinskiy (1860–1930), L.B.Xavkina (1871–1949) va boshqalar katta hissa qo'shdilar. O'zbekistonda "kutubxonashunoslik" atamasi Ye.K.Betger (1877–1956), A.V.Korshun (1878–1961), V.N.Smolina (1887–1945), N.A.Burov (1885–1969), O.V.Maslova (1893–1980) va boshqalarni asarlarida qo'llanildi. Jahon kutubxonashunosligi oqimi bo'yicha rivojlanishda davom etarkan, vatan kutubxonashunoslik fani kutubxonachilik ishini xalq ta'limining muhim qismi sifatida qaraldi va kutubxonaning ulkan madaniy o'rni va aholini mustaqil o'qishidagi muhim o'rni qayd etib o'tildi. Kutubxonashunoslik ijtimoiy-siyosiy jihatdan liberal-burjua va burjua-demokratik yo'nalishdagi ilmiy bilimlar majmuasi sifatida namoyon bo'ldi.

Kutubxonachilik tarixi bilan kutubxonashunoslik o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash nihoyatda muhimdir. O'tmishda kutubxonachilikning rivojlanishi haqidagi ma'lumotlardan uning rivojlanishini prognozlashda, ayniqsa ekstrapolyatsiya usulidan foydalanganda keng foydalanish mumkin va kerak. Kutubxonachilik tarixi zamonaviy kutubxonachilar va kutubxonachilarni kutubxona xizmatini tashkil etish, shakllari va usullari bilan bog'liq eng boy materiallar bilan ta'minlaydi. Masalan, kutubxona fondlariga ochiq kirish mijozlarga xizmat ko'rsatishning ilg'or shakli hisoblanadi. Shu bilan birga, ochiq kirishga birinchi urinishlar XIX asrdayoq mavjud

edi, ammo ular yagona hodisa edi. XX asrda SSSRning ko'plab kutubxonalarida ochiq kirish joriy etilishi ham matbuotlarda mazkur xizmat ko'rsatish tizimining muammolari muhokama qilingan. Biroq, ko'plab jiddiy kamchiliklar tufayli RSFSR davlat ommaviy kutubxonalariga ochiq kirish 1933-yilda xalq ta'limi komissarligi qarori bilan bekor qilinadi. Taxminan chorak asr o'tgach, XX asrning 50-yillarda qayta tiklandi. Kutubxonashunoslikning eng muhim qismi kutubxona xizmati bo'lib, u kitobxonlarni o'rganishni nazarda tutadi.

Kutubxonachilik tarixi kutubxonalarning amaliy faoliyatini ham, kutubxonachilik tafakkuri va nazariyasi taraqqiyotini ham o'rganishga chaqiriladi. Bu kutubxonachilikning rivojlanishini obyektning ketma-ket holatlari qatori sifatida emas, balki jarayon sifatida ko'rsatish uchun zarurdir. Binobarin, kutubxonachilik tarixiga kutubxonachilik tarixi ham kiradi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, ushbu fan (katalog tarixi kabi boshqa fanlar kabi) ajralmas qismidir. Kutubxonashunoslikning yagona fani. Kutubxonachilik tarixini o'rganish bo'yicha mustaqil ishlarda turli nashr etilgan yillardagi darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalardan foydalanish mumkin.

Bugungi kunda kutubxonashunoslik fani jamiyat taraqqiyoti ilgari surayotgan muammolarni, istiqbolli yo'nalishlarni aniqlash imkoniyatiga ega emas, sababi, respublika hayotining barcha jabhalarida ketayotgan tub o'zgarishlar kutubxonachilik ishining ko'plab sohalarini qayta ko'rib chiqishni va yangilashni talab qilmoqda. O'zbekistonda kutubxonashunoslik fanining shakllanishi, taraqqiyoti, asosiy xususiyatlari, yutuq va kamchiliklarni o'rganish fanning bundan keyingi rivojiga asos bo'ladi, uning istiqbolini to'g'ri belgilashga yordam beradi. O'zbekistonda kutubxonashunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyotida taniqli kutubxonashunos-bibliograf Yevgeniy Karlovich Betger shaxsi bilan bevosita bog'liqdir. Ye.K.Betger kutubxonachilik ishi masalalarining ayrim jihatlariga, chunonchi hisobotlarni yagona tartibda va shaklda tuzish, kutubxona fondi va kataloglarni xalqaro o'nlik klassifikatsiya jadvallari asosida tashkil qilish, kutubxona xodimlarini o'qitish va qayta tayyorlash muammolariga katta ahamiyat

bergan edi. Ye.K.Betger tuzgan O'rta Osiyo Davlat kutubxonasining (Hozirgi A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi) yillik hisobotlarida qiyosiy tahlil usuli qo'llanilgan bo'lib, uning natijasida kutubxonaning ijtimoiy rolini ortib borishini hamda mavjud kamchiliklarni bilib olish mumkin. Turkiston Davlat kutubxonasida (Turkiston ommaviy kutubxonasining 50 yilligi munosabati bilan kutubxona 1920-yil may oyidan boshlab Davlat kutubxonasi deb atala boshlandi) ishlagan to'rt yillik tajribasi asosida Ye.K.Betger o'zining "Jadvallardan foydalanish qoidalari va uslubiy ko'rsatmalar" degan ishini yozadi. Bu kutubxonachilik sohasi bo'yicha yozilgan o'sha davrning muhim ishlaridan biri bo'lib, qator yillar mobaynida respublika kutubxona xodimlari uchun qoidalar yig'indisidan iborat qo'llanma bulib qoldi. Ye.K.Betgerning "Eslatmalar, qo'shimcha tushuntirishlar va ulardan foydalanishning xilma-xil shakllarini alohida qismda jamlash" to'g'risidagi g'oyasi Bryuseldagi Xalqaro kutubxonachilik oliy bilimgo'hi xodimlarida katta qiziqish uyg'otadi. Jumladan, shu bilimgo'h asoschilaridan biri, uning bosh kotibi Pol Otle (1869–1944) 1923-yil 19-yanvarda Ye.K.Betger nomiga yozgan xatida 1922-yilda Turkiston ASSRda nashr qilingan unli klassifikatsiya jadvallaridan chuqur ko'nikish hosil qilganligini bildiradi. 1923-yilda yozilgan "Kutubxonachilikning ishining navbatdagi vazifalari va Yangi iqtisodiy siyosat" degan maqolasida Ye.K.Betger kutubxonachilik bilimlarini ommalashtirish, tajriba va amaliyotda orttirilgan bilimlarini o'zaro baham ko'rish zarurligini, kutubxonashunoslikka oid asarlarini nashr qilish, kutubxonachilar malakasini oshirish va ularni tayyorlash maqsadida kutubxonachilik kurslarini tashkil qilish va kutubxona xodimlarining anjuman va qurultoylarini vaqti-vaqti bilan chaqirib turish kutubxona qurilishining dolzarb vazifasi ekanligini ta'kidlaydi. 1926-yilda A.L.Garritskiyning "Kutubxona xodimiga qisqacha qo'llanmasi" o'zbek tilida chop etiladi. Asarda kitob tavsiflashning umumiy qoidalari, alifboli, sistemali va predmet kataloglarini tashkil qilish, matbuot asarlarini klassifikatsiyalash bo'yicha tavsiyalar va ko'rsatmalar ishlab chiqilgan edi. Sharqshunos olim, kutubxonachi va bibliograf Aleksandr Aleksandrovich Garritskiyning kutubxonashunoslik faniga qo'shgan

muhim hissasi shundan iboratki, u birinchi marta o'zbek tilida umumlashtirilgan tarzda kutubxonashunoslik lug'atshunosligi va uning umummilliylik asoslarini ishlab chiqqan edi. Bu harakat o'zbek kutubxonashunoslarining boshqa ishlarida ham o'z aksini topdi. Chunonchi, O.V.Maslova va M.N.Latipovalarning "Alifbo katalogi. 1931-yil" degan amaliy qo'llanmasida asarlarni tavsiflashda qo'llaniladigan ruscha va o'zbekcha qisqartirilgan izohli lug'at va boshqalar o'zbek tilida nashr qilingan kitoblarni asosida ishlab chiqariladi. Shunday qilib, Ye.K.Betger tomonidan 1918–1922-yillarda nashr qilingan "O'nli bibliografik klassifikatsiyaning" ikki jadvali va 1920 hamda 1922-yillarda e'lon qilingan kutubxonachilik texnikasiga oid ayrim tavsiyalar O'zbekistonda oyoqqa tura boshlagan kutubxonashunoslik fanining poydevori bo'lsa, 1926-yili o'zbek tilida chiqqan A.A.Garritskiyning "Kutubxona xodimiga qisqacha qo'llanmasi", shuningdek, 1931-yilda bosmadan chiqqan O.V.Maslova va M.N.Latipovalarning "Alifbo katalogi" nomli amaliy qo'llanmasida ishlab chiqilgan, asarlarni tavsiflashda ishlatiladigan "Ruscha-o'zbekcha qisqartirilgan izohli lug'at" va boshqalar uning devorini ko'tarishda sinch vazifasini o'tar edi. Umuman, O'zbekiston kutubxonashunoslik fani taraqqiyotining birinchi bosqichiga ta'rif berar ekanmiz, bu davrda o'zbek kutubxonashunosligining amaliy va nazariy asoslari paydo bo'lib, shakllana borganligini qayd qilish zarur.

Kutubxonashunoslik fanining tabaqalanishi uning tarixiy jihatlarini chuqur o'rganish zaruratini vujudga keltiradi. 60–70-yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (TDPI) kutubxonashunoslik kafedrasida o'qituvchilarining kutubxonachilik ishi tarixi, kutubxonalar va ularni kataloglashtirish tarixi muammolariga qiziqishi ortib borganligini qayd qilish lozim. 1966-yilda TDPI kutubxonashunoslik va bibliografiya kafedralari o'qituvchilarining ilmiy asarlari to'plami chop etildi. Unda kafedra o'qituvchilaridan N.V.Yaxontovanning "Revolutsiyadan oldingi Turkistonda ilmiy kutubxonalar tarixidan", O.G.Qosimovanning "Toshkent kutubxonalarida chet el vaqtlari matbuotining yig'ma katalogi", Y.B.Abramovning "O'z. SSRda markazlashtirilgan kataloglashtirish

tarixidan” kabi ilmiy maqolalari o‘rin olgan edi. O.G.Qosimova o‘z maqolasida Rossiyaning O‘rta Osiyoni bosib olganidan keyin Turkistonda ochilgan yangi tipdagi kutubxonalarning ommaviy, axborot, harbiy, o‘quv yurtlari va maktab kutubxonalari, pullik, shaxsiy va jamoatchilik kutubxonalari, kutubxona va qiroatxonalar hamda keng xalq ommasi uchun ochilgan dastlabki musulmon kutubxonalari va shahar kutubxonalarining paydo bo‘lishi, ularning faoliyati, yutuq va kamchiliklarini tahlil qilgan bo‘lsa, N.V.Yaxontova o‘z maqolasida kutubxonalarning yana bir turi – ilmiy kutubxonalarga e‘tiborini qaratgan. Natijada 1870–1917-yillarda Turkistonda tashkil qilingan va faoliyat ko‘rsatgan kutubxonalarning umumiy silsilasi, ularning ahamiyati to‘g‘risida bir butun tarixiy bilimga ega bo‘lamiz. Y.V.Abramovning tadqiqotida esa respublikada markazlashtirilgan kataloglashtirish tarixi, uning ahvoli va uning bundan keyingi taraqqiyotini belgilab beruvchi chora-tadbirlar namoyon qilingan. Mualliflar o‘z ishlarida o‘sha davrda kutubxonachilik ishining u yoki bu masalalarini rivojlantirishga hissa qo‘shgan O.V.Maslova, V.N.Smolina, G.A.Arakelyans, A.I.Ageyev kabi kutubxonashunos-bibliograflarning faoliyatiga o‘zlarining ijobiy munosabatlarini bildirishgan.

70-yillarning birinchi yarmida ilmiy kutubxonalar tarixi ham maxsus o‘rganila boshlaganligini ko‘ramiz. 1973-yilda M.A.Rahimov ToshDUda (Toshkent davlat universiteti) “O‘zbekiston SSR ilmiy kutubxonalari taraqqiyoti tarixi (1917–1941-yillar)” mavzusida nomzodlik ishini himoya qildi [3]. Shu tipdagi kutubxonalarning bundan keyingi davrdagi rivojlanish tarixini B.K.Karimov o‘zining “O‘zbekiston SSRda ilmiy kutubxonalar taraqqiyoti (1941–1970)” mavzusidagi nomzodlik ishida davom ettirgan. Tadqiqot Moskva davlat madaniyat institutida himoya qilingan.

Shunday qilib, respublikada kutubxonashunoslik fani rivojlanishining ikkinchi bosqichiga (1946–1974-yillar) ta’rif berar ekanmiz, quyidagicha umumiy xulosa qilish mumkin:

- Respublika kutubxonalari faoliyati to'g'risida obzor-axborot tarzidagi maqolalar ko'payib bordi;
- Kutubxonalardagi ilg'or tajribalarni o'rganish, umumlashtirish va joriy qilish bo'yicha materiallar, to'plamlar nashr qilina boshlandi;
- Amaliyotchi va nazariyotchi kutubxonashunoslarning respublikada kutubxonachilik ishi, uning ahvoli va istiqbollari to'g'risidagi tadqiqotlari chiqib boshladi;
- Ma'lumotnoma tipidagi, lug'atlar tarzidagi nashrlar paydo bo'ldi.

Bundan kelib chiqadigan birinchi xulosa shundan iboratki, bu bosqichda kutubxonachilik ishining umumiy masalalari bilan bir qatorda, uning ayrim yo'nalishlari bo'yicha, jumladan, kutubxonalarning tiplari va ular faoliyatining ba'zi muammolariga (kataloglashtirish, kutubxonalararo abonement, ochiq kitob jamg'armasi va h.k.) bag'ishlangan tadqiqotlar amalga oshirildi. Ikkinchidan, respublikada kutubxonalar ahvolini kuzatib boruvchi va ularni rivojlantirishdan manfaatdor shaxslar hisoblangan amaliyotchi hamda nazariyotchi ilmiy kadrlar yetishib chiqdi va shakllandi (oliy malakali kutubxonachi-bibliograflar tayyorlaydigan oliy kutubxonachilik ta'limining barpo qilinishi). 1974-yildan esa Toshkent davlat madaniyat instituti (TDMI) va uning "Kutubxonashunoslik" (1968-yil), "Bibliografiya" (1968-yil), "Bolalar adabiyoti va bolalar bilan kutubxonachilik ishi" (1974-yil), "Kutubxona fondlari va kataloglari" (1980-yil), "Informatika va kutubxonalarda texnik vositalar" (1977-yil) kabi maxsus kafedralarning tashkil qilinishi unga ijobiy ta'sir ko'rsatdi [4, 272-b].

Mustaqillik yillarida kutubxonashunoslik fanini rivojlantirish muammolari (1991-yildan keyingi davr). O'zbekistonda kutubxonashunoslik fani rivojlanishining to'rtinchi bosqichi 1991-yil va undan keyingi yillarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichning xususiyati shundan iboratki, bu davrga kelib respublikada kutubxonashunoslik fani nazariyasi va kutubxonachilik ishi amaliyotini tashkil qilish borasida eskicha ma'muriy-buyruqbozlik tizimi davrida tarkib topgan qarashlardan xalos bo'lish, istiqloq tafakkurini shakllantirish birinchi o'ringa chiqdi.

Shu sababli fanning ayrim muammolarini ishlab chiqish va o'rganishda milliy xususiyatlarni hisobga olish va aks ettirish, kutubxonachilik ishining iqtisodiy va huquqiy asoslarini ishlab chiqish hamda mustahkamlash, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida kutubxonalar ishini tashkil qilish muammolarini aniqlash va ishlab chiqish, kutubxonachilik ishini boshqarish va rahbarlik qilishda davlat-jamoatchilik tizimini vujudga keltirish, demokratik jamiyatda kutubxonalarning ijtimoiy roli va uni takomillashtirish masalalari kun tartibida turadi. Jamiyatda iqtisodiy munosabatlar asosida o'zgartirishga qaratilgan yo'lni amalga oshirishni ijtimoiy va ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish borasidagi nazariy tadqiqotlarni faollashtirmay turib, tasavvur qilish mumkin emas. Kutubxonachilik ishi ham ana shu nazariy tadqiqotlar sohasining ajralmas qismi hisoblanadi. Demak, kutubxonashunoslik fani ijtimoiy jihatdan ahamiyatli, kompleks muammolarni tahlil qilib berishi, ularning ishlab chiqilishi esa kutubxonachilik ishining yanada yuksalishini ta'minlashi darkor.

O'zbekistonda kutubxonashunoslik fanining tadqiqot obyekti turli tarmoqlar va idoralarga qarashli 11 mingdan ortiq kutubxona-axborot muassasalaridir. Ular 6,3 million foydalanuvchiga axborot-kutubxona xizmati ko'rsatmoqda. Ushbu muassasalarda 83,6 million nusxadagi adabiyotlar saqlanmoqda. Shulardan 3,5 million nusxasi elektron shakldadir. Umuman olganda, bu muammolarni ikkita asosiy va muhim guruhga bo'lish mumkin:

- **Birinchisi** – respublika kutubxonalari ilmiy-tadqiqot faoliyatining istiqbolli yo'nalishlaridan bo'lgan, bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida kitob va kitob o'qishning rolini o'rganish bo'lsa;
- **Ikkinchisi** – kutubxonalarning yangi sharoitda ishlab turishini, kutubxonalarning o'zaro aloqalari, ularning boshqa madaniy-ma'rifiy muassasalar hamda axborot organlari bilan aloqasini yaxshilash, hamkorlik qilish va muvofiqlashtirish masalalari bilan bog'liqdir;

• **Uchinchidan**, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi respublikada kutubxonachilik ishining funksional va ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirgan holda uning tashkiliy markazi bo'lib kelmoqda.

Bu muammolar respublika ilmiy markazlarining kutubxona turlarini samarali joylashtirish va ulardan unumli foydalanish yo'llarini qidirib topishga bag'ishlangan tadqiqotlarida o'z aksini topadi.

Kutubxonalar tarixi ko'p jihatdan sivilizatsiya, madaniyat va butun jamiyat tarixidir. Shumer va Nineviyaning loy lavhalaridan, Qadimgi Misr papiruslaridan o'rta asr monastirlarining oddiy jihozlari orqali birinchi maktablar uchun darsliklar to'plamiga va ulardan bizning davrimizning bepul ommaviy kutubxonasiga o'tib, kutubxonachilik uzoq yo'lni bosib o'tdi. Bu jarayonda bir qator o'zgarishlar yuz berdi va ularning har biri zamonaviy jamiyat ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq edi. Ushbu maqolada kutubxonalar qariyb to'rt ming yil davomida fan, ta'lim va madaniyatga qanday xizmat qilgani, ularning o'rni, jihozlari hamda ish uslublari qanday o'zgarganligi yetarlicha batafsil ko'rib chiqildi.

Kutubxonalar endi shunchaki dunyoviy donolik ombori emas. Kutubxona-axborot xizmatining zamonaviy tizimi aholining barcha qatlamlarini – yuqori boshqaruv tuzilmalaridan tortib aniq bir shaxsgacha bo'lgan xabardorlik darajasini oshirishga qaratilgan. Jamiyat kutubxonani bosma nashrlar saqlanadigan va tarqatiladigan muassasa sifatida qabul qilishni to'xtatmoqda. Foydalanuvchilar soni ortib borayotgani sababli kutubxona bugungi kunda haqiqiy axborot markaziga aylandi.

Kutubxonalar haqiqatan ham global o'zgarishlarga duch keldi. Ularning arxitekturasini va texnik jihozlanishi o'tmishdagi klassik kutubxonadan tubdan farq qiladi. Jamg'armalar kataloglari kompyuter va kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilishi tufayli sezilarli darajada o'zgardi. Axborot uzatishning turli kanallariga kirish imkoniyatlari sezilarli darajada oshgan axborot jamiyatida kitobxonlar bilan munosabatlar ham qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Kutubxonachilar o'quvchiga ta'sir o'tkazish falsafasidan axborotning mavjudligi falsafasiga o'tmoqdalar va ular endi sof axborot vositachilariga aylanmoqdalar. Kutubxonachilik sohasi menejment, marketing va innovatsiya kabi tushunchalarni o'ziga jasorat bilan joriy etdi.

Bu kutubxonachilik tarixidagi keyingi yangi sahifa bo'ladi. Uni hozir kutubxonalarda ishlayotgan yoki kutubxona-axborot fakultetlarida tahsil olayotgan yoshlar yozishi kerak. Har xil va asosan kirish imkoni qiyin bo'lgan manbalardan materiallar to'plagan biz kabi ajdodlardan farqli o'laroq, ular uchun zamonaviy axborot bazalari bilan ishlash ancha oson kechadi.

Mamlakatimiz va jahon kutubxonachiligi tarixida yangi sahifa ochadigan barcha ishqibozlarga muvaffaqiyatlar tilaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oxunjonov E. *Vatan kutubxonachiligi tarixi: darslik* / E. Oxunjonov; mas'ul muharrir A.O.Umarov; O'zR Madaniyat ishlari vazirligi, Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat instituti. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2004. – 192 b.

2. Qosimova O. *O'zbekiston kutubxonachilik tarixi: madaniyat va oliy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma* / O. Qosimova. – 2-qayta ishlangan va to'ldirilgan nashr. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 192 b.

3. Талалакина О. *История библиотечного дела за рубежом [Текст]: учебник для вузов* / О. И. Талалакина. – Москва: Книга, 1982. – 272 с.

4. Umarov A. *Mamlakat kutubxonachiligi islohotlar yo'lida: muammolar va yechimlar* // *Central Asia – 2006: Fan, ta'lim, madaniyat va biznes sohalarida internet va kutubxona-axborot resurslaridan foydalanish: konferensiya materiallari*. – Urganch – Xiva, 2006. – B. 10–16.

5. *Управление современной библиотекой: настольная книга менеджера*. – Москва: ОГИ, 1999. – 128 с.